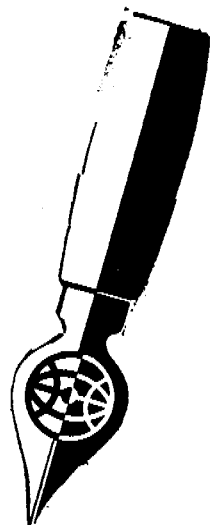

علی اصغر حکمت استاد ممتاز دانشگاه

یادداشت‌هایی
از عصر پهلوی

یکسال در وزارت کشور

بعلمت آشفتنگی امور مملکت تاکنون بموقع عمل گذاشته نشده و اکنون اقتضا دارد که اصلاح شود و قانون جدیدی با مطالعه دقیق تهیه و تصویب شود تا برطبق آن عمل سر شماری انجام گیرد ثانیاً امر اکیداً از پیشگاه همایونی صادر شود که دولت و مخصوصاً وزارت جنگ و وزارت تخرانه‌های کشوری برای این مقصود بیدریغ با وزارت کشور کمک و معاضدت نمایند و فرماندهان لشکری و فرمانداران کشوری و بالاخره تمام دستگاه حکومت خود را مسئول مساعدت و همکاری بدانند .

این هر دو استدعا موقع قبول یافت و اوامر اکید از ناحیه شاهنشاه کتبا و رسماً صادر گردید .

در اواخر فروردین ۱۳۱۸ با سمت وزیر کشور بمرض شاهنشاه پهلوی رسانیدم که اجازه دهند سر شماری جمعیت ایران را که از پانزده سال قبل در دفاتر ثبت پیش بینی کرده بودند بموقع عمل گذارد و بر اداره ثبت احوال کلمه « آمار » نیز افزوده گردد، این پیشنهاد بایک لپخند مسرت آمیز ایشان مواجه شد .

عمل آمار ایران که از آمار من بود با دستیاری دستگاه اداره ثبت احوال آغاز شد .

از شاهنشاه استدعا کردم که اولاً اجازه فرمایند اولین قانون سر شماری که در سال ۱۲۹۷ در وظائف اداره کل ثبت احوال قرار گرفته بود و بتصویب مجلس رسیده ولی

اکنون باید دانست که سنت سرشماری در جامعه انسانی، یعنی تعیین تعداد ساکنین یک کشور و احصاء مشخصات و مطالعه در مسائل مورد نیاز از آثار باستانی جامعه بشری است از وقتیکه انسان مدنیت را آغاز نموده و از مرحله تو حش بیرون آمده برای مصالح جنگی یا اوضاع اقتصادی و اخذ خراج و مالیات و مسائل دینی بناچار شمارش نفوس را بالضروره لازم دانسته و بان مردم نیازمند است.

اسناد تاریخی باستانی که در دست است همه حکایت میکنند که از هزاره سوم قبل از میلاد در مصر و بابل و چین بمنظور تنظیم امور نظامی با حوائج اقتصادی و حتی امور مذهبی و دینی خود در این راه قدم برداشته و افراد سکنه یک ناحیه یا یک شهر و ولایت خود را شماره کرده اند.

کشور باستانی ایران از زمان تشکیل شاهنشاهی هخامنشی و عصر سیروس و داریوش برای جمع آوری و تجهیز لشکر یا افزایش خزانه و جمع و خرج مملکت باین عمل مشمول بوده است هرودوت یونانی در تاریخ خود از طرز شمارش لشکر عظیم خشایارشا در حمله عظیم او بیونان از سبک سرشماری سربازان ایران به تفصیل یاد میکند. همچنین مورخین رومی در زمان ژوستینیان خشایارشا کیفیت سرشماری ارتش ایران را شرح میدهند.

فرازه «آمار» و «آمارگر» به زبان فرس قدیم بهمین معنی تاکنون باقی مانده و یادگار آن ایام باستانی است.

در کتاب عهد عتیق «تورات» مکرر بوقایعی اشاره میکند که بنی اسرائیل در ازمنه قبل از میلاد قبایل خود را شماره کرده اند «در انجیل» در ضمن ذکر تولد عیسی در شهر ذکر ناصره از سرشماری رومی ها از

رعایای امپراطوری خود از جمله شام و فلسطین که مولد آن حضرت است اشاره میکنند. بزرگترین عمل سرشماری عمومی در تاریخ در زمان امپراطوری روم بعمل آمد و این سنت اجتماعی بطور وسیع در تمام حوزه سلطنت قیصرها بظهور رسید. و در سال ۵ ق. م. با اوگوستوس تمام نفوس ممالک روم را در آن حوزه پنهانور سرشماری کردند کلمه لاتین سانسوس بمعنی «آمارگیری عمومی» از زمان رومی ها در اروپا باقی مانده و در غالب ممالک همین لغت را بهمین معنی استعمال میکنند.

در طول تاریخ طولانی عصر تاریک و قرون وسطی این عمل در جهان متروک ماند لیکن در قرن هیجدهم میلادی کشورهای اروپائی با توسعه و تنظیم اجتماعی خود ناگزیر به عمل سرشماری پرداختند.

در این زمان در سال ۱۷۵۰ قانونی به تصویب مجلس عوام در انگلستان رسیده و سرشماری آن کشور شروع شد کشور سوئد در ۱۷۴۸ و ایالات آلمان در ۱۷۴۱ و دانمارک در ۱۷۶۹ و اسپانیا در ۱۷۴۸ فرانسه نیز در همان اول قسمت آن سیستم منظم قانون تصویب و اجرا گردید و مراکز مخصوص عمل احصائیه تشکیل شد که تاکنون در فواصل چهار ساله الی پنج ساله سکنه مملکت خود را احصا میکنند و این کار مفید را توسعه داده در باره مشخصات و مسائل اختصاصی مانند امور کشاورزی و بازرگانی و امور اجتماعی گوناگون آمار بر میدارند و استفاده میکنند و مراکز و ادارات مخصوص آمارگیری همه جاز و مؤسسات مهم کشوری شده است.

در کشور ایران در قرون اخیر آنچه معلوم است در زمان ناصرالدینشاه اواخر قرن سیزدهم قمری زمان صدارت حاجی میرزا حسین خان سپهسالار که از امور ممالک خارجه با اطلاع بود و در وزارت علوم شاهزاده دانشمند علیقلی میرزا (اعتضاد السلطنه) در ایران عمل سرشماری بموقع اجرا درآمده است و میباش این کار مرحوم میرزا عبدالنفار (نجم الدوله) مؤلف تقویم و کتب علمی دیگر و معلم ریاضی علم هیأت در مدرسه دارالفنون بوده است. و اطلاعات جالبی بدست میدهد بعد از مشروطیت در ۱۲۹۵ کابینه اول وثوق الدوله اداره ای بنام ثبت احوال تأسیس گردید و در آئین نامه وظایف آن اشاره به سرشماری و احصائیه شده است.

دو سال بعد در سال ۱۲۹۷ در کابینه دوم وثوق الدوله اداره مذکور رسماً تشکیل شد و در همان سال عموم مردم تهران اول همه رئیس الوزراه و اعضاء دولت شخصاً بداره مذکور رفته احوالات شخصی خود را ثبت و برای نام خانوادگی علاوه بر نام شخصی که از سنتهای پسندیده اجتماعی است کلمات و الفاظ خوب اختیار کردند و بعد از آنها بتدریج مردم داوطلبانه با ثبت احوال و اختیار نام فامیلی استقبال کردند اصطلاحات و لغات معمول در آن اداره مانند «سجل احوال» و «ورقه هویت» و غیره که اقتباس از اصطلاحات ترکیه بود تدریجاً با اصطلاحات فارسی تبدیل گردید.

بعد از تصویب قانون نظام وظیفه عمومی ۱۳۰۴ ثبت احوال و صدور شناسنامه که تا آنوقت اختیاری بود ناگزیر اجباری شد برای ورود جوانان بخدمت وظیفه و برای ورود کودکان به دبستانها در موقع انتخابات پارلمانی از رأی دهندگان و برای معاملات

تجارتی و اقتصادی از هر کس ارائه شناسنامه لازم شد از اینرو در بسدو تشکیل سلطنت پهلوی تقریباً کثرت سکنه ایران صاحب شناسنامه رسمی شده بودند در سال ۱۳۰۳ ایام ریاست وزراء اعلی حضرت رضاشاه تصویب نامه ای در دولت صادر گردید برای امر احصائیه عمومی، سرشماری به وزارت کشور ابلاغ گردید و همان تصویب نامه در ۱۳۰۷ بصورت قانون درآمده و از تصویب مجلس شورای ملی گذشت و از آن پس سرشماری يك تكلیف قانونی شناخته شد. این قانون بموقع اجرا در نیامد و معوق بود تا اینکه در سال ۱۳۱۸ که نویسنده در وزارت کشور برای انجام عمل سرشماری از پیشگاه همایونی بطوریکه در فوق ذکر شد اجازه گرفتیم در این سال که درست ۱۵ سال از تصویب قانون میگذشت از یمن دولت و از برکت سلطنت پهلوی سازمانها و تشکیلات مملکت نضج گرفته و اداره ثبت احوال نیز خود تکامل حاصل کرده و برای شروع به سرشماری عمومی کم و بیش مجهز و آماده شده بود.

بعد از آنکه استدعای وزیر کشور مورد قبول یافت نخست به وضع قانون جدیدی که مقتضی زمان بود اقدام و قانون دوم سرشماری در خرداد همان سال ۱۳۱۸ به تصویب مجلس رسید.

این قانون مشتمل بر ۷ ماده است که در ماده اول آن میگوید: «سرشماری عمومی کشور در هر موقع بر حسب پیشنهاد وزارت کشور و تصویب هیأت وزرا بموجب فرمان همایونی انجام میگردد».

پس شروع با اجرای این قانون کرده [۲] و شورای قانونی برای رسیدگی به امور سرشماری در وزارت کشور تشکیل گردید.

بعد از مشاوره قرار شد که ابتدا در يك شهر كوچك و آرام آن را محل آزمایش قرار دهیم و آمارگران طرز عمل را تمرین نموده و آماده کار شوند و سپس شماره نفوس از پایتخت شروع و بتدریج شهرهای بزرگ و كوچك تا قصبات و شهرک ها هر کدام به نوبت خود شماره شوند.

برای اجراء این اولین سرشماری شهرکاشان روز اول تیر ۱۳۱۹ مقرر گردید بفرمانداری و پادگان نظامی دستورهای لازم داده شد. دو روز قبل از آن عده فراوانی آمارگیران از اعضاء اداره آمار در آن شهر مقرر شد. «و پرسش نامه» حاضر گردید در آن روز در کاشان تعطیل عمومی بود افراد در منازل و مساکن خود سر بازها و ژاندارمها در مراکز خویش و حتی مسافران در کاروانسراها متوقف گشتند از سحر گاه شروع بجمع آوری پرسشنامهها شد محلات شهر به چند ناحیه تقسیم در هر ناحیه يك گروه آمار گیر مأمور شد كوچه بكوچه و خانه بخانه رفته و پرسش نامه را منظمًا تکمیل کردند و تا ظهر اوراق جمع آوری و شماره شد و تا عصر همان روز جمع بندی کرد و نتوانستیم غروب سرشماری کاشان بکلی انجام گرفت و تلگرافی مضمون زیر در ساعت هفت بمذاز ظهر به تهران مخابره شد:

«از کاشان بکاخ سعد آباد: ریاست دفتر مخصوص شاهنشاهی - الساعه سرشماری کاشان و حوالی باکمال دقت بپایان رسید مجموع نفوس از زن و مرد و كوچك و بزرگ ۴۴۹۹۷ احصا شده صورت تجزیه و تفصیل آن در گزارش جداگانه بمرض خواهد رسید «علی اصغر حکمت» (رجوع شود به جدول

ضمیمه ۴

پس از آنکه مأمورین و آمارگران در کار خود تجربه آموختند نوبت به سرشماری شهر پایتخت رسید با اوضاع و احوال جامعه و قلت وسائل نقلیه و کمبود مأمور و آمارگر اجازه نمیداد که احصاء سرشماری تمام مملکت در يك روز انجام گیرد. بنابراین قرار شد که تدریجاً شهرهای بزرگ و كوچك و قصبات بنوبت احصاء نمایند.

شهر تهران بسبب وسعت حوزه و کثرت نفوس کار سخت تر و به شکل تر بود و عده اعضاء اداره آمار و ثبت احوال برای این خدمت کافی نبود بنابراین از جوانان دانشجوی دانشگاه کمک گرفته شد و اوراق پرسش نامه و دفاتر حاضر شد و برای سرشماری تاریخ دهم اسفند ۱۳۱۸ مقرر گردید شهر تهران و حوالی بچندین منطقه تقسیم شد و برای هر منطقه يك دسته «اکیپ» به تناسب محل مأمور شدند. روز جمعه دهم اسفند در تهران تعطیل عمومی بود و همه افراد نفوس در مساکن و اماکن خود متوقف شدند اتفاقاً شب جمعه برف شدیدی باریده و حرارت هوا بچندین درجه زیر صفر تنزل یافت ولی این پیش آمد در بر نامه عمل تأثیری نداشت و از سحر گاهان آمارگران براه افتادند خانه بخانه و منزل بمنزل رفته پرسش نامه ها را تکمیل میکردند. عصر جمعه تمام اوراق جمع آوری و تا اوایل شب استخراج ارقام و جمع بندی آنها انجام یافت و همان نیمه شب نتیجه کامل استخراج و گزارش آن بدفتر مخصوص شاهنشاهی ارسال و روز شنبه در هیئت وزراء بمرض دولت رسید سکنه شهر تهران و نواحی از هر جهت ۵۴۰۰۸۷ احصا شدند که تجزیه و تفصیل آن در جدول ضمیمه ثبت گردیده است.

نتیجه استخراج بر شماری شهر ستانهائی که در سال ۱۳۱۹ و ۱۳۱۸ شماری شده

ملاحظات	تجدد و تأهل		مذاهب		جمعیت			تاریخ سر شماری	نام شهرستان
	متاهل	مجرد	مذاهب		جمع	زن	مرد		
			سائر مذاهب	مسلمان					
	۱۶۱۷۱	۲۸۸۲۲	۱۵۱۹	۴۳۴۷۵	۴۴۹۹۴	۲۲۹۸۳	۲۲۰۰۱	۱۸-۴-۱	کاشان
	۲۱۰۱۵۷۱	۳۳۱۵۱۶	۵۰۰۱۴	۴۹۰۰۷۳	۵۴۰۰۸۷	۲۲۸۰۳۹	۳۱۲۰۳۸	۱۸-۱۲-۱۰	تهران
	۷۹۵۰۷	۱۳۴۰۳۵	۸۷۹۴	۲۰۴۷۴۸	۲۱۳۵۴۲	۱۰۳۹۱۳	۱۰۹۶۲۹	۱۹-۷-۵	تبریز
	۷۱۵۱۸	۱۰۴۹۵۳	۳۵۱۳	۱۷۲۹۵۲	۱۷۶۴۷۱	۸۳۹۹۵	۹۲۴۷۶	۱۹-۸-۱۰	مشهد
	۲۲۸۸۲	۴۰۵۱۴	۳۴	۶۳۳۶۲	۶۳۴۰۶	۳۱۷۰۶	۳۱۷۰۰	۱۹-۹-۸	اردبیل
	۷۸۴۶۶	۱۲۵۱۳۲	۱۲۴۴۲	۱۹۲۱۵۶	۲۰۴۵۹۸	۱۰۰۹۳	۱۰۴۵۰۵	۱۹-۱۰-۶	اصفهان
	۳۶۹۱۹	۶۶۹۵۵	۸۲۰۴	۹۵۷۶۰	۱۰۳۸۷۴	۵۱۱۱۷	۵۱۷۵۷	۱۹-۱۰-۲۰	همدان
	۴۷۶۲۰	۸۱۴۰۳	۸۸۲۷	۱۲۰۱۹۶	۱۲۹۰۲۳	۵۹۰۱۶	۷۰۰۰۷	۱۹-۱۱-۱۱	شیراز
	۳۳۲۶۱	۵۵۳۶۱	۵۳۵۲	۸۳۲۷۰	۸۸۶۲۲	۴۱۳۵۷	۴۷۲۶۵	۱۹-۱۱-۱۷	کرمانشاه
	۱۸۴۱۸	۳۱۶۳۰	۳۳۰۵	۴۶۷۴۴	۵۰۰۴۸	۲۴۳۹۴	۲۵۶۵۴	۱۹-۱۲-۱	کرمان
	۴۳۳۵۶	۳۶۷۱۴	۸۲۸۸	۵۰۷۷۸	۶۰۰۶۶	۳۱۲۴۴	۲۸۸۲۲	۱۹-۱۲-۹	یزد
					۱۲۱۶۲۵	۶۰۲۱۶	۶۱۴۰۹	۱۹-۱۲-۱۶	رشت
					۳۷۵۱۱	۱۸۰۳۰	۱۹۴۸۱	۱۹-۱۲-۱۶	بندرپهلوی
					۱۸۳۳۸۶۷	۸۵۷۱۲۳	۹۷۶۷۴۴		جمع کل

نویسنده روز بعد بواسطه زحمت دو روزه دچار تب شدیدی شده و نتوانستم در آن موقع در هیئت وزراء که در حضور شاهنشاه تشکیل شده بود حاضر شوم و در خانه بستری بودم بعد اطلاع حاصل کردم عدد کمیست نفوس شهر پایتخت مرضی طبع عالی و همت بلند شاه نشده بود زیرا ایشان میل داشتند جمعیت پایتخت خیلی بیش از آنچه سرشماری نشان میداد باشد.

در اوایل سال ۱۳۰۰ ش از روی مصرف نان و آذوقه شهر از جمعیت تهران آماری تقریبی برداشته شده بود و جمعیت تهران را در حدود ۲۰۰ هزار نشان میداد.

* * *

در سال ۱۳۱۹ همچنان اداره آمار بکار خود مشغول بود و آمارگیران پیوسته از شهر ب شهری میرفتند و از یازده شهر بزرگ و کوچک سرشماری کردند که صورت مشروح آن در جدول ضمیمه بنظر خوانندگان میرسد. بعداً در سال ۱۳۲۰ پس از وقایع شهریور مجدداً بکار شروع کرده و از ۲۲ شهر

احصائیه برداشتند که ارقام آن در دست نویسنده نیست با آنکه در شورای عالی احصائیه قرار شده بود سرشماری تمام کشور تا سال ۱۳۲۰ تماماً انجام گیرد متأسفانه حوادث نامیمون سوم اسفند ۱۳۲۰ موجب تاخیر کار اداره آمار شد.

با آنکه مجدداً در عصر همایون شاهنشاه آریامهر این عمل مبارک توسعه و نظام زیاد گرفت و مرکز آمار در سال ۱۳۳۴ با قانون جدیدی که در مجلس تصویب و به صحه همایونی رسید آمار وزارت کشور مجری و اداره مستقلی بنام « مرکز آماره » در حوزة برنامه پنجساله تشکیل گردید.

و هم اکنون اداره منظمی با عده ای قریب يك هزار تن آمارگرد در مرکز آمار ایران با کمال نظم شروع به آمارگیری دهساله اولین سرشماری عمومی در آبان ۱۳۳۵ شروع و با شرکت قریب ۲۷ هزار آمارگر در مدت ده روز انجام داده اند و سالنامه مفصل آن در سال گذشته ۱۳۵۲ طبع و انتشار یافت.

بقیه از صفحه ۱۱

می کردیم آیا شما چیزی بخاطر دارید جواب دادم مطلع يك قصیده از پدر بزرگم بیامد میآید.

نوبهار امسال به از پارواز پیرانها - بر خلاف سالها امسال گل شد خارها. در آن موقع مستر نرمان وزیر مختار انگلیس وعده دیگر وارد شدند پس از چند دقیقه يك صاحب منصب تنومند و بلند قدی از در درآمد به نایب السلطنه احترام گذاشت و بامستر نرمان تعارف سردی کرد در کنار من نشست و از طرف نایب السلطنه معارفه بعمل آمد از اسم من آثار تعجب در سیمای وی هویدا گردید

و پس از اندکی تأمل اظهار داشت مکرراً رضا قلی خان و اقتدار السلطنه اسم شما را شنیده بودم من هم تا آنروز چنین آفری را حتی عبوراً ندیده بودم اما بمحض ورودش به طالار حدس زدم باید شخص بسیار مهمی باشد فقط نمیتوانستم تصور کنم که سرنوشت های بزرگ در انتظار او بوده و با نبوغ فوق العاده خود مشغول تسطیح جاده وصول باوج سر بر سلطنت و رفورم رادیکال در شئون نظامی و اجتماعی و اقتصادی ایران میباشد.